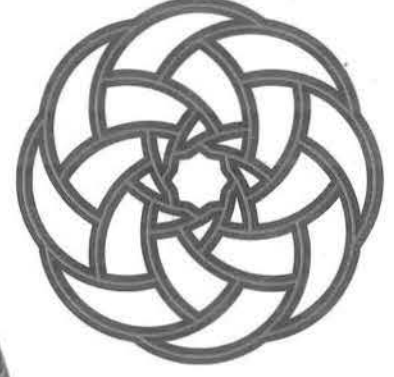

İSLAM
DÜŞÜNCE
ATLASI

1

İSLAM DÜŞÜNCE ATLASI

YENİ
EDİSYON

HAZIRLAYAN İBRAHİM HALİL ÜÇER

1

KLASİK
DÖNEM

WWW.ISLAMDUSUNCEATLASI.ORG

ilem
ilmi etüdler derneği

KONYA
DİVÂNECİSİ

İSLAM DÜŞÜNCE ATLASI

Konya Büyükşehir Belediyesi Adına Sahibi: Uğur İbrahim Altay
Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 360
Sertifika No: 21473

İstanbul 2022

Birinci Basım: Ekim 2017
İkinci Basım: Aralık 2017
Üçüncü Basım: Ocak 2019
Genişletilmiş Dördüncü Basım: Eylül 2022

ISBN 978-605-389-304-2

HAZIRLAYAN İbrahim Halil Üçer

TASARIM VE UYGULAMA MNA Tasarım Muhammed Nur Anbarlı

HARİTALANDIRMA VE İNFOGRAFIK Erol Polat

GEOMETRİK DESENLER Serap Ekizler Sönmez

TASHİH Elmin Aliyev

YAPIM KÜLTÜR A.Ş.

Konya Sanat Kültür ve Spor Faaliyetleri San. ve Tic. AŞ
Konevi Mh., Alay Cd., No. 11
Meram 42040 Konya
konyakultur.com
+90 332 355 55 52

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Sertifika No. 41707

www.islamdusunceatlasi.org

ilem
İlmi Etüdler Derneği

Aziz Mahmut Hüdayi Mahallesi,
Halk Caddesi, Türbekapısı Sokak, No. 13,
Üsküdar 34672 İstanbul
+90 216 310 43 18
ilem.org.tr

Konya Büyükşehir Belediyesi
Mevlânâ Kültür Merkezi, Çimenlik Mahallesi,
Aslanlı Kışla Caddesi, No. 8
Karatay 42030 Konya
444 5 542
konya.bel.tr

DÜŞÜNCENİN HAVZALARI

İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE BAŞLICA İLİM VE KÜLTÜR HAVZALARI

GAZİ OSMAN ÖZGÜDENLİ

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi

İslam dini daha Hz. Peygamber'in hayatta bulunduğu dönemde Hicâz yarımadasının büyük bir kısmına yayılmıştı. İslam'ın yayılışı Hz. Ebû Bekir (632-634) devrinde Filistin ve Suriye, Hz. Ömer (634-644) devrinde de Irak, İran ve Mısır'ın fethiyle hızlı bir şekilde devam etti. Fethedilen bölgelerde kurulan Basra, Kûfe ve Fustat gibi ordugah şehirlere Arap yarımadasından getirilen Arap kabileler yerleştirildi. Hz. Osman (644-656) devrinden itibaren fetihler artık yeni kurulan bu ordugah şehirlerden yürütülmeye başlandı. Muâviye (661-680) döneminde İslam orduları doğuda Ceyhun nehri geçerek Mâverâünnehir'e, batıda ise Ifrikiye'yi ele geçirerek bugünkü Tunus'a girdiler. I. Velîd (705-715) devrinde yürütülen hızlı fetih politikası neticesinde Mâverâünnehir, Azerbaycan, Kuzey Afrika ve Endülüs, İslam orduları tarafından ele geçirildi. Abbâsîler (750-1258) dönemine gelindiğinde ise Orta Asya'dan Endülüs'e, Kafkaslar'dan Hind okyanusuna kadar uzanan çok geniş bir coğrafya İslam hâkimiyetine girmişti.

İslam coğrafyasında ilk kapsamlı ilmî faaliyetlerin Emevîler (661-750) devrinde başladığı görülmektedir. Bu dönemde yürütülen başlıca ilmî faaliyetler arasında Kur'an, hadis, tefsir, kelâm ve fıkıh gibi dinî ilimler ağırlıkta bulunmaktaydı. Abbâsîler zamanında bu ilimlere tarih, coğrafya, astronomi ve tıp gibi yenileri eklendi. İlmî faaliyetler sonraki dönemde ilk medreselerin teşekkülü ile gelişerek devam etti ve İslam medeniyetinin oluşumunda mühim rol oynadı. Burada Orta Asya'dan Endülüs'e kadar

uzanan geniş bir coğrafyada İslam medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunan başlıca ilim ve kültür havzaları kısaca tanıtılacaktır.

HİCÂZ Arap yarımadasının batısında, Kızıldeniz'in doğu sahili boyunca güneyde Yemen'den kuzeyde Ürdün'e kadar uzanan Hicâz bölgesi, Hz. Peygamber ve sahâbîlerin yaşadığı yerleri bünyesinde barındırması sebebiyle, İslam dünyasında bilhassa dinî ilimlerin geliştiği ilk merkezler arasında yer almıştır. Özellikle hicretin ilk asırlarında İslam dünyasının en önemli ilim merkezi durumunda olan Hicâz, bu özelliğini sonraki dönemlerde de devam ettirmiştir. Hicâz bölgesinde yer alan şehirler içerisinde bilhassa Medine, hadis ve fıkıh ilimlerinin geliştiği en önemli merkez durumda idi. İlmî faaliyetlerin hız kazanması Emevîler'in son dönemlerinden itibaren "Hicâz ekolü"nün teşekkülünde mühim rol oynamıştır.¹

İslam dünyasının siyasî merkezi sonraki zamanla Dımaşk, Bağdad ve Kahire gibi şehirlere taşınmakla birlikte, Mekke ve Medine, İslam dünyasındaki özel yerini daima korumuştur. Hicâz bölgesindeki ilmî faaliyetler Abbâsîler'den sonra, Fatımî, Selçuklu, Eyyûbî, Memlûk ve Osmanlı hakimiyeti dönemlerinde de devam etmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Medine'de on yedi, Mekke'de ise on iki medrese bulunmakta idi. Derslerin Hanefî ve Şâfiî fıkına göre verildiği Haremeyn'de müderrisler, medrese talebelerinin yanısıra halka da açık dersler vermişlerdir.²

BİLÂD-I ŞÂM (SURIYE) Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan fetihlerle kısa sürede İslam hakimiyetine giren Suriye bölgesi Emevî Devleti'nin siyasî ve idarî merkezi haline gelmiştir. Emevî halifeleri, Suriye'nin imar ve inşası için büyük gayret göstermişlerdir. Emevî halifelerinin gayretleri bölgenin elverişli iktisadî konumuyla da birleşince, başta başkent Dımaşk olmak üzere Halep, Hama ve Humus gibi Suriye şehirleri zamanla ilim ve kültür merkezleri haline gelmişlerdir. Bu dönemde ilim halkasının ilk basamağını, camilerde okuma yazma öğretmek için kurulan ve küttâb adı verilen mektebler oluşturmaktaydı. Kur'an, kıraat, fıkıh ve hadis ile ilgili çalışmalar bölgedeki ilk ilmî faaliyetleri teşkil etmekteydi. Bunu siyer ve megâzî ile tarih ve kelâm çalışmaları takip etmiştir.

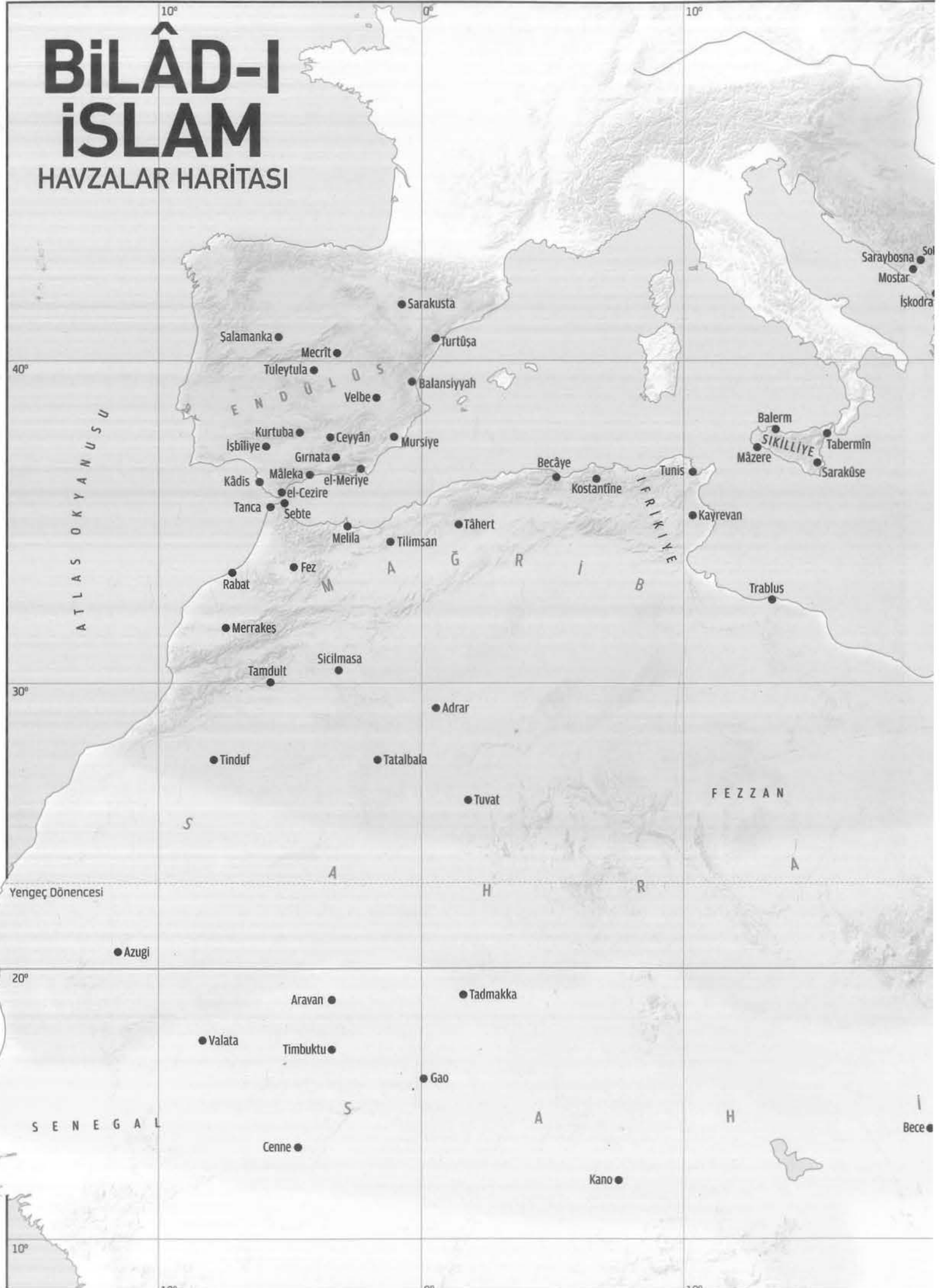
Pek çok farklı etnik ve dinî topluluğun yaşadığı Suriye coğrafyası özellikle antik dünyaya ait tıp, kimya, felsefe ve astronomi ile ilgili eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesinde önemli rol oynamıştır. Emevî hanedanına mensup olan Humus valisi Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin teşvikiyle aslen İskenderiyeli bir rahip olan Marianos Romenus, Suriye'ye gelerek kimya, tıp ve astronomi ile ilgili eserleri Arapça'ya tercüme etmiştir. Hâlid b. Yezîd'in de bu dönemde kimya ile ilgili eserler tercüme ettiği kaydedilmektedir. Bu devirde astronomik gözlemler yapmak üzere Dımaşk'ta bir rasathane kurulmuştur.

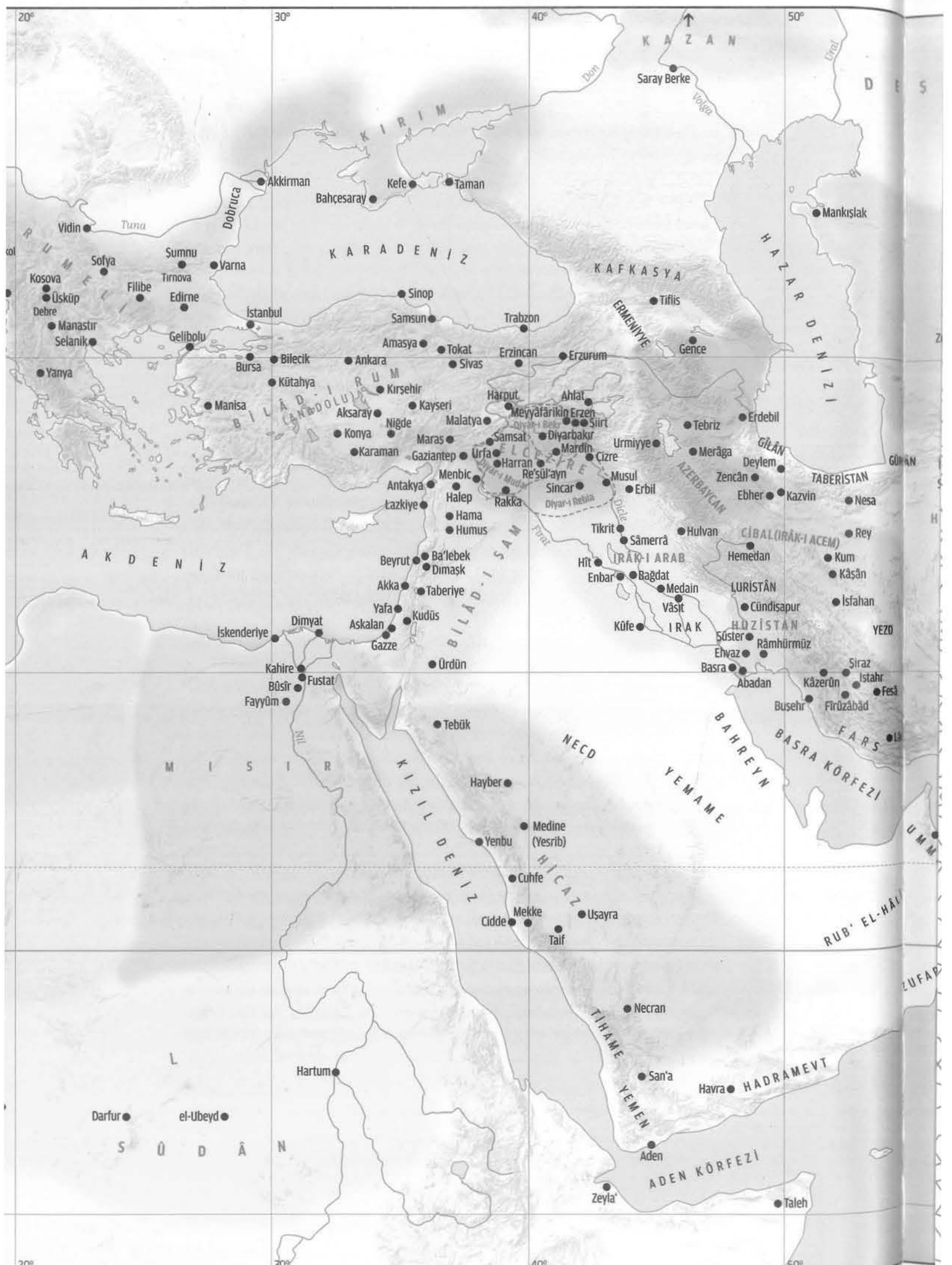
¹ Mustafa Sabri Küçükbaşcı. "Hicaz". *DİA*. c. XVII. İstanbul: TDV, 1998: 435-436.

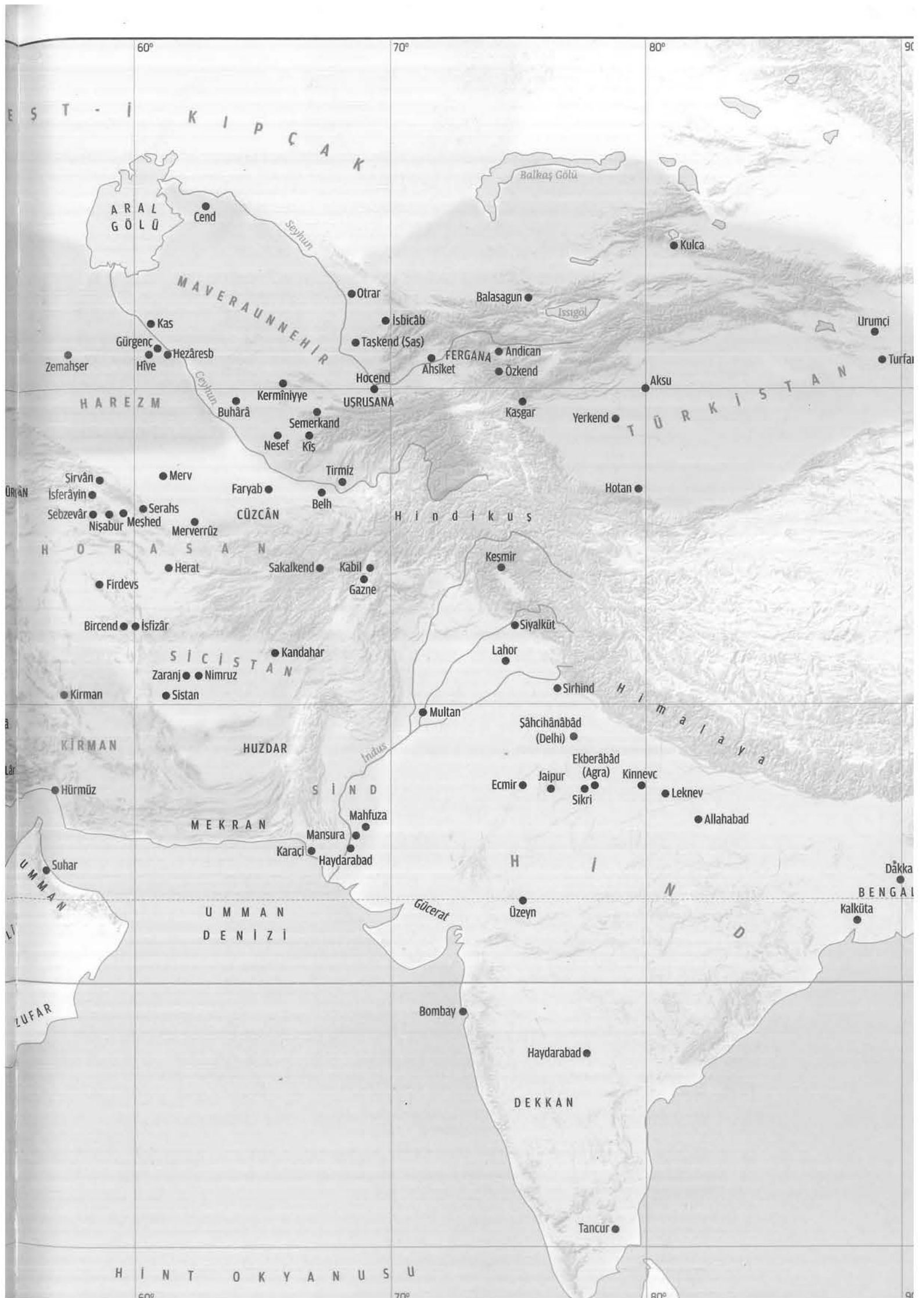
² Zekeriya Kurşun. "Hicaz, Osmanlı Dönemi". *DİA*. c. XVII. İstanbul: TDV, 1998: 439.

BİLÂD-İ İSLAM

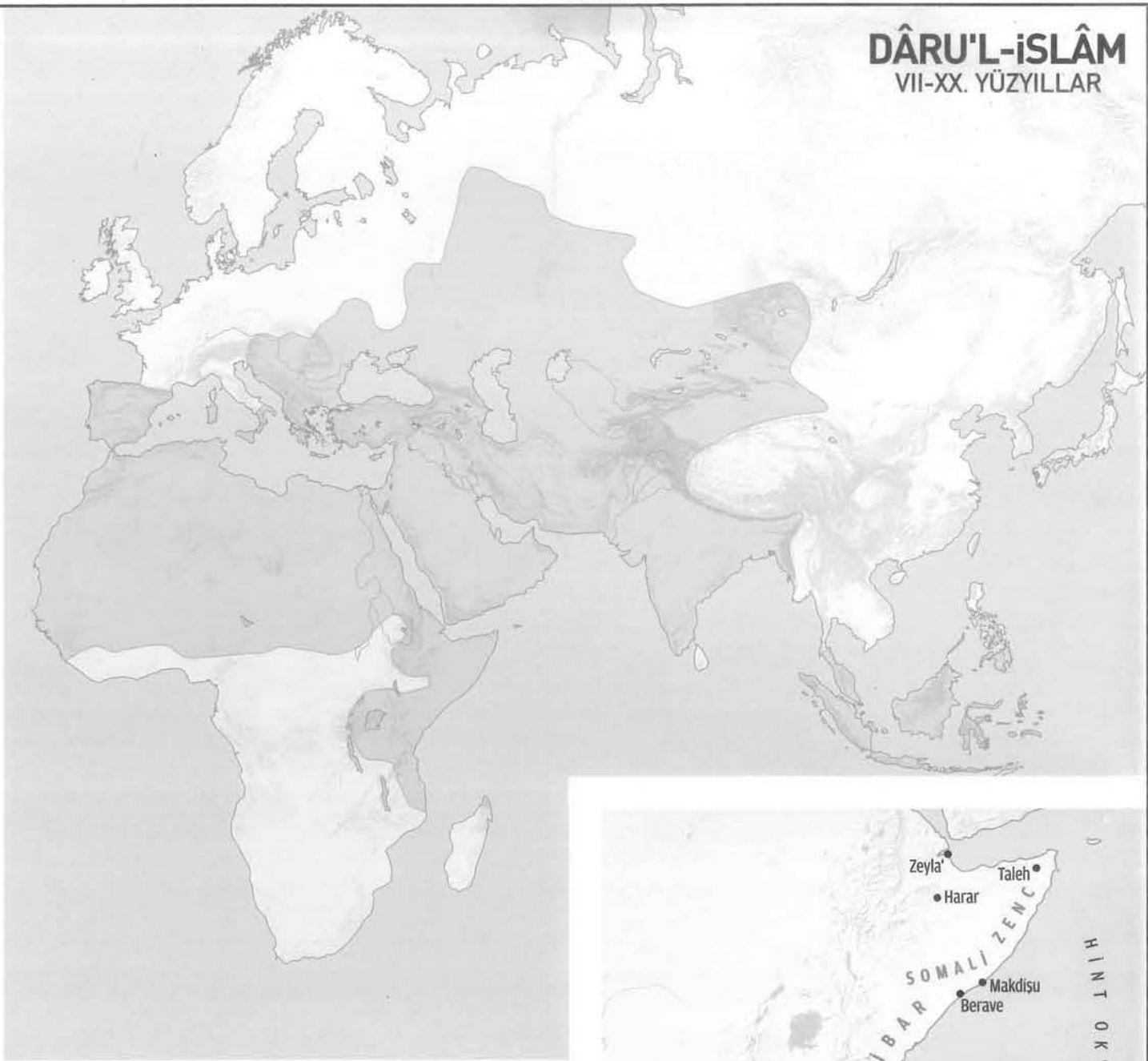
HAVZALAR HARİTASI

DÂRU'L-İSLÂM VII-XX. YÜZYILLAR

Suriye, Abbâsîler döneminde her ne kadar İslam dünyasının siyasî ve idarî merkezi olma özelliğini kaybetmiş olsa da ilmî ve kültürel canlılığını devam ettirmiştir. Abbâsîler döneminde özellikle fıkıh, hadis ve tarih alanında önemli alimlerin yetiştiği Suriye; Irak, Mısır ve Endülüs gibi farklı bölgelerden pek çok talebenin ilim tahsili için ziyaret ettiği önemli bir merkez olmuştur. Bu dönemde yetişen başlıca alimler arasında Evzâiyye mezhebinin kurucusu fakih ve muhaddis Evzâî, muhaddis İsmâil b. Ayyâş, Sa'îd b. Abdü'l-azîz, fakih Yahyâ b. Hamza el-Kâdî, İsmâil b. Ebü'l-Muhâcir, Süleymân b. Mûsâ el-Umevî ve Muhalled b. Hasan, muhaddisler arasında Muhammed b. Velîd ez-Zubeydî ve Ebû İshak el-Fezârî, tarihçiler arasında ise Velîd b. Müslim, Yahyâ b. Sa'îd el-Umevî, İbn Âiz, Mahmûd b. Semî' ve Ebü'l-Haccâc Şemseddîn Yûsuf ed-Dimeşkî'yi saymak mümkündür.

Suriye bölgesinin ilmî ve kültürel gelişimi Hamdânîler (905-1004) zamanında da devam etmiştir. Özellikle Bağdat'ta siyasî istikrarın bozulduğu yıllarda, aralarında Fârâbî'nin de bulunduğu pek çok alim, edib ve şair Irak'ı terk ederek Hamdânîler'in hakimiyetindeki Kuzey Suriye'ye yerleşmiştir. Fâtımîler, Kahire'de tesis ettikleri Dârü'l-ilm'in küçük bir örneğini Dımaşk ve Haleb gibi şehirlerde de kurmuşlarsa da, bu müesseseler Şî'a propagandası yapan merkezler olmanın ötesine gidememiştir.³

Suriye bölgesinin Selçuklu hakimiyetine girmesiyle ilmî inkişaf hız kazanmıştır. Sucâû'd-devle Sâdır tarafından Dımaşk'ta inşa ettirilen Sâdriyye Medresesi ile başlayan bu süreç Dımaşk ve Halep Atabeglikleri ile Eyyûbîler dönemlerinde inşa ettirilen yeni medreselerle devam etmiştir. Bu dönemde Dımaşk'ta altı, Haleb'te de bir medresenin inşa ettirildiği bilinmektedir. Özellikle Nûreddîn Mahmûd Zengî ve Selâhaddîn Eyyûbî dönemlerinde İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen pek çok alim Suriye'ye yerleşerek ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁴ Bütün bu faaliyetler neticesinde Dımaşk, Haleb, Hama, Humus ve Ba'lebek gibi Suriye şehirleri XII. yüzyılda İslam dünyasının önemli ilim merkezleri haline gelmiştir. Bu dönemde Dımaşk'ta doksan, Haleb'te ise on beşten fazla fıkıh medresesi bulunduğu kaydedilmektedir.

XIII. yüzyılda yaşanan büyük Moğol istilası, Doğu İslam dünyasının pek çok yerinde olduğu gibi Suriye'de de istikrarı bozarak ilmî faaliyetleri zayıflatmıştır. Haleb, Humus, Hama ve Dımaşk gibi önemli şehirlerin zaman zaman Moğol saldırılarına uğraması, bazı alimlerin bölgeden ayrılmasına ve ilmî faaliyetlerin gerilemesine sebep olmuştur. Moğol tehlikesinin ortadan kalkması ve Memlûk sultanlarının gayretleri neticesinde bölgede XIV. yüzyıldan itibaren ilmî ve kültürel faaliyetler de yeniden hız kazanmıştır. Özellikle hadis ilmi ve tarihçilikte dikkate değer bir gelişme yaşanmıştır. Bu dönemde sadece Dımaşk'ta yüz ellinin üzerinde medre-

3 Cengiz Tomar, "Suriye, III, Kültür ve Medeniyet". D/İ. c. XXXVII. İstanbul: TDV, 2009: 556.

4 Harun Yılmaz, "Zengîler ve Eyyûbîler Döneminde Dımaşk'ta "Medrese" (1154-1260)". Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2015.

senin bulunduğu kaydedilmektedir. Suriye bölgesindeki ilmî ve kültürel hayat XVI. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş gerilemiştir.

IRAK Hz. Ömer devrinde fethi tamamlanan Irak coğrafyası yüzyıllar boyunca İslam dünyasının siyasî ve idarî olduğu kadar ilmî ve kültürel açıdan da merkezi olmuştur. Başlangıçta ordugâh şehirleri olarak kurulan Basra ve Kûfe şehirleri Irak'ta dinî ilimlerin geliştiği ilk önemli merkezler arasında yer almıştır. Bu dönemde Kur'an'ın yanlış okunmasının önüne geçmek için Irak umumî valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından görevlendirilen alim, şair ve edib Ebü'l-Esved ed-Du'elî tarafından geliştirilen "naktu'l-mushaf" ile Kur'an hatasız okunur hale gelmiştir. Bu çalışma ile aynı zamanda nahiv ilminin de temelleri atılmıştır. Başlangıçta Kur'an ve hadisin inceliklerini kavramak amacıyla başlayan dil ve edebiyat çalışmaları zamanla müstakil bir dal halini alarak "Basriyyûn" ve "Kûfiyyûn" ekollerinin teşekkül etmesine sebep olmuştur. Bütün bu faaliyetler neticesinde Emevîler devrinin sonuna doğru Irak'ta "Ehlü'l-Arabiyye" denilen Arapça uzmanlarının yanı sıra, muhaddis, kurrâ, şair ve hikayeciler çoğalmıştır.⁵

Emevî devletinin yıkılması ve Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle idarî merkez Suriye'den Irak'a taşındı. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) tarafından Bağdad'ın inşasıyla Irak, İslam dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezi haline geldi. Pek çok farklı etnik, dinî ve kültürel topluluğun yaşadığı Bağdad kısa sürede farklı kültürlerin kaynaştığı büyük ve kozmopolit bir şehre dönüştü. Bu dönemde özellikle Abbâsî halifeleri ve devlet adamlarının da desteğiyle ilmî faaliyetler hız kazandı. İbn Mukaffa, Huneyn b. İshak, Buhtîşû, Sâbit b. Kure ve Sinân b. Sâbit gibi meşhur mütercimler Grekçe, Latince, Süryanîce, Pehlevîce ve Hintçeden yaptıkları tercümelerle tıp, felsefe, siyaset, edebiyat, astronomi, fizik, kimya, botanik, matematik ve müzik alanındaki pek çok eseri Arapçaya kazandırdılar. Özellikle Beytü'l-hikme'de yürütülen tercüme faaliyetlerinin yanı sıra telif türünde de pek çok önemli eser kaleme alındı. Özellikle eski Yunan, İran ve Hind felsefesinin de etkisiyle çeşitli fikir ekolleri ortaya çıktı. Başta Bağdat olmak üzere, Basra, Kûfe, Sâmerâ, Musul ve Erbil gibi Irak şehirlerinde yoğunlaşan bu ilmî ve kültürel faaliyetler zamanla Orta Çağ İslam medeniyetinin temelini oluşturdu.

Irak coğrafyasındaki ilmî ve kültürel faaliyetler her ne kadar İslam dünyasının siyasî parçalanmaya uğradığı X. yüzyılda bir miktar güç yitirmiş olsa da, XI. yüzyılın ortalarında Selçuklular'ın Yakındoğu coğrafyasını tek bir devletin çatısı altında birleştirmesi ve ilmî faaliyetleri teşvik etmesi neticesinde yeniden ivme kazandı. 459/1067 yılında kurulan Bağdat Nizâmiyye Medresesi örneğinde olduğu gibi, Selçuklu sultanları ve devlet adamları tarafından yeni medreseler kuruldu ve bu medreseler önemli vakıf gelirleriyle desteklendi. Başta Bağdat olmak üzere İsfahân, Nîşâbur, Merv, Rey,

5 İbrahim Dakûkî. "Irak, IV, Kültür ve Medeniyet". *DİA*. c. XIX. İstanbul: TDV, 1999: 103-104.

Musul, Basra, Belh, Herât ve Âmul gibi önemli Selçuklu şehirlerinde kurulan bu medreseler eğitim faaliyetlerinin daha düzenli yürütülmesine ve pek çok alimin yetişmesine vesile oldu.

XII. yüzyıl sonlarında Selçuklu devletinin yıkılmasıyla Doğu İslam dünyasında siyasi hakimiyetin yeniden parçalanması ve bunu takip eden karışıklıklar, Irak bölgesindeki ilmi faaliyetleri zayıflattı. Bunu XIII. yüzyılda Moğol istilâsı takip etti. 1258 yılında Hülâgü tarafından ele geçirilen Bağdat önemli ölçüde tahrip edildi. Bağdat her ne kadar XIV. yüzyılda bir miktar toparlanma imkânı bulduysa da eski görkemli günlerine hiçbir zaman dönemedi. Irak bölgesi XVI. yüzyılda önce Safevî, ardından da yaklaşık dört asır devam edecek olan Osmanlı hakimiyetine girdi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yaşanan Osmanlı-Safevî rekabeti bölgedeki ilmi faaliyetleri olumsuz etkiledi.

FÂRS, İRAK-I ACEM, AZERBAYCAN VE HORASAN HAVZASI

Hız. Ebû Bekir devrinde başlayan İran fütûhatı son Sâsânî hükümdarı III. Yezdgerd'in Kâdisiyye (637), Celûlâ (638) ve Nihâvend'de (642) mağlûbiyete uğratılmasıyla hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Kûfe ve Basra ordugâhlarından yürütülen askerî harekâtlar kısa sürede Orta İran ve Azerbaycan şehirlerinin ele geçirilmesiyle neticelenmiştir. III. Yezdgerd'in 651 yılında öldürülmesiyle Sâsânî devleti tarihe karışmış ve İran'ın büyük bir kısmı İslam hakimiyetine girmiştir. Takip eden yıllarda İslam ordularının doğudaki askerî harekâtı hızla ilerlemiştir. Mâverâünnehir ve Toharistân VIII. yüzyıl başlarında, Taberistân ise aynı yüzyılın ikinci yarısında fethedilmiştir. Bununla birlikte, İran'ın kuzeyinde bulunan Gilân, Deylem ve Elburz dağlarındaki bazı mıntıkaların hâkimiyeti daha uzun bir süre ele geçirilememiştir.⁶

Deylem sınırlarındaki Kazvîn, Azerbaycan sınırındaki Erdebîl ve Horasan ile uç bölgesindeki Merv başta olmak üzere, İran şehirlerinin çoğunda Arap garnizonları kurularak buralara Arap kabileleri yerleştirilmiştir. Evvela Hemedân, İsfahân ve Istahr gibi Basra ve Kûfe ordugâhlarına yakın şehirlerle, ardından da Kum, Kâşân, Kazvîn, Rey ve Yezd gibi Orta İran şehirlerine Arap muhacirler iskân edilmiştir⁷. Bu iskânlar daha sonra Horasan ve Sîstân gibi doğu eyaletlerine kadar genişletilmiştir. İslamiyet, Arap fütûhatını takip eden yaklaşık iki asır içerisinde İran coğrafyasında önemli ölçüde yayılmıştır. Bir yandan İslam dini ve Arapça İran'da hızla yayılırken, öte yandan da yeni gelenler eski İran kültür ve geleneklerinin etkisinde kalmışlardır. Böylece İran coğrafyasında Araplar ile İranlılar arasında çift yönlü bir kültürel etkileşim yaşanmıştır.

Kadim ve zengin bir kültüre sahip olan İran coğrafyası, İslam medeniyetinin teşekkülünde ve gelişmesinde mühim bir rol oynamıştır. Sâsânî

6 Osman Gazi Özgüdenli. "İran". *DİA*, c. XXII. İstanbul: 2000, 395-396.

7 Hasan b. Muhammed b. Hasan-i Kumî. *Târih-i Kumm*. Farsça terc. Hasan b. 'Alî-yi Kumî. neşr. Seyyid Celâlu'd-dîn-i Tihârî. Tahran 1361/1982: 28, 32, 240-243; Ya'kûbî, *el-Buldân*. Farsça terc. 'Abdu'l-Muhammed İbrâhîm Âyetî. Tahran 2536/1977: 50; Ca'fer b. Muhammed-i Ca'ferî. *Târih-i Yezd*. neşr. İrec Afşâr. Tahran 1343/1965: 32.

devletine mensup askerî ve idarî zümrelerden pek çok İranlı, Arapların hizmetine girmiştir. Abbâsî devletinde, başta vezîr, dîvân, dîvân kâtipliği ve posta teşkilâtı olmak üzere eski Sâsânî müesseseleri aynen ya da çok az değişikliklerle benimsenmiştir. Bu dönemde Farsça eserlerin Araplar tarafından tanınmasında İbn Mukaffa' (öl. 756) gibi İran asıllı mütercimler önemli rol oynamışlardır.⁸ İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi İran'da da Arapçanın ilim ve edebiyat dili olması sebebiyle İran asıllı pek çok alim, edib ve şair eserlerini Arapça kaleme almışlardır. İran'ın dahilî bölünmüşlüğüne ve siyasî istikrarsızlığa rağmen, ilmî ve kültürel faaliyetler Saffârîler (867-1003), Tâhirîler (821-873), Sâmânîler (819-1005), Buveyhîler (932-1062) ve Kâkûyîler (1008-1051) gibi İran asıllı mahallî hanedanlar zamanında da hız kaybetmeden devam etmiştir. İran coğrafyasının XI. yüzyıl ortalarında Selçuklu devletinin çatısı altında birleşmesi, İslam medeniyetinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Selçuklu sultanlarının alim, şair ve edibleri himaye etmesi, Selçuklu hakimiyetinin siyasî merkezî olan Nîşâbur, Rey, İsfahân, Merv ve Hemedân gibi şehirlerdeki ilmî ve kültürel faaliyetlerin gelişerek devam etmesine sebep olmuştur.

Fars coğrafyasındaki başlıca ilim ve kültür havzaları içerisinde İsfahân, Rey, Kazvîn, Kum, Kâşân ve Hemedân gibi önemli şehirlerin yer aldığı **Irak-ı Acem**'in önemi büyüktür. İslam fetihleri esnasında küçük bir yerleşim yeri durumunda olan İsfahân, IX. ve X. yüzyıllarda büyük bir gelişme göstererek önemli bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. İbn Sînâ (ö. 1037) bazı eserlerini burada kaleme aldığı gibi, İsfahân Rasathânesi de bu dönemde kurulmuştur. Ancak şehrin asıl gelişimi Selçuklular döneminde olmuştur. Selçuklu sultanları ve devlet adamları tarafından pek çok medrese, câmi, kütüphane ve hangâh inşâ ettirilmiştir. Bu imar faaliyetleri neticesinde İsfahân XI. yüzyıl sonlarında İslam dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Eserini XII. yüzyıl başlarında kaleme alan İbnu'l-Kemâl İlyâs b. Ahmed, ilmin İsfahân'dan diğer şehirlere yayıldığını yazmaktadır.⁹ XII. yüzyılda mezhep kavgaları, XIII. yüzyılda ise Moğol istilâsı ile ciddi ölçüde tahrip olan şehir XVI. yüzyılda Safevîler tarafından başkent yapılmasından sonra yeniden büyük bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Irak-ı Acem'in diğer önemli merkezi Rey'de, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğollar tarafından tamamen tahrip edilinceye kadar, İslamdünyasının en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri durumunda idi. Yüzlerce âlim, edib ve şairin yetiştiği Kazvîn, Kum, Kâşân ve Hemedân gibi diğer Irak-ı Acem şehirleri de İslam medeniyetinin gelişiminde önemli rol oynamıştır.

İran'ın batısında yer alan **Azerbaycan** bölgesi, VII. yüzyıl ortalarındaki fethini müteakip uzun süre İslam dünyasının hudut bölgesi olarak kalmıştır. Tebrîz, Merâğa, Urmiyye, Erdebîl ve Zencân şehirleri, Orta Çağ bo-

8 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. and trans. Bayard Dodge. *The Fihrist of al-Nadîm: A Tenth Century Survey of Muslim Culture*. New York, 1970: I, 24, 259-260; II, 715-717.

9 *Keşfu'l-'akabe*. nşr. Mikâil Bayram. Konya: 1981, 13.

yunca İslam medeniyetinin önemli ilim ve kültür merkezleri arasında yer almıştır. İlhanlı devletinin ilk başkenti olan Merâğa şehri, şöhretini büyük ölçüde İslam dünyasında astronomi ilminin gelişimine büyük katkı sağlayan Merâğa Rasathânesi'ne borçludur. XIV. ve XV. yüzyıllarda doğu ve batı kültürlerinin buluştuğu, pek çok alim ve edibin yetiştiği önemli bir ilim ve kültür merkezi durumunda olan Tebrîz şehri, İlhanlı devletinin yanısıra Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletlerine de başkentlik yapmıştır.¹⁰ XVI. yüzyılda başlayan Osmanlı-Safevî savaşları Azerbaycan bölgesindeki ilmî ve kültürel faaliyetlere büyük darbe vurmuştur.

İran'ın doğusunda Ceyhûn nehrine kadar uzanan **Horasan** bölgesi, VIII.-XIII. yüzyıllar boyunca İslam medeniyetinin gelişiminde son derece mühim bir rol oynamıştır. Fethi büyük ölçüde Hz. Ömer devrinde tamamlanan bölge, Çin'den Ortadoğu'ya uzanan tarihî ipek yolunun güzergâhında yer almasından dolayı, Emevîler ve Abbâsîler döneminde iktisadî ve kültürel açıdan büyük bir canlılığa sahne olmuştur. Merv, Nîşâbur ve Herât şehirleri, Horasan eyaletinin en önemli ilim ve kültür merkezlerini teşkil etmekteydi. Emevîler ve Abbâsîler zamanında Horasan'ın idarî merkezî durumunda olan Merv şehri VIII. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının en parlak ilim ve kültür merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Şehir, Selçuklular zamanında her açıdan en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Nüfusun bu dönemde 150.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Çok sayıda medrese ve kütüphanenin bulunduğu şehirde, İslam medeniyetinin gelişimine katkıda bulunan pek çok alim, edib, şair ve sanatkâr yetişmiştir.¹¹ Yâkût el-Hamevî (ö. 1229), bu dönemde, dünyada eşi benzeri olmayan 10 büyük kütüphanenin bulunduğunu ve bu kütüphanelerden herhangi bir depozit vermeksizin 200 cilt kadar kitabın ödünç alınabildiğini yazmaktadır.¹² Evvela 636/1141 yılında Sultan Sencer'e isyan eden Hârezmşâh Atsız, ardından da 548/1153 yılında Oğuzlar tarafından yağmalanan şehir 618/1221 yılında Moğollar tarafından ele geçirilerek tahrip edilmiştir. Merv, uğradığı bu büyük yıkımın ardından adeta haritadan silinmiştir.¹³

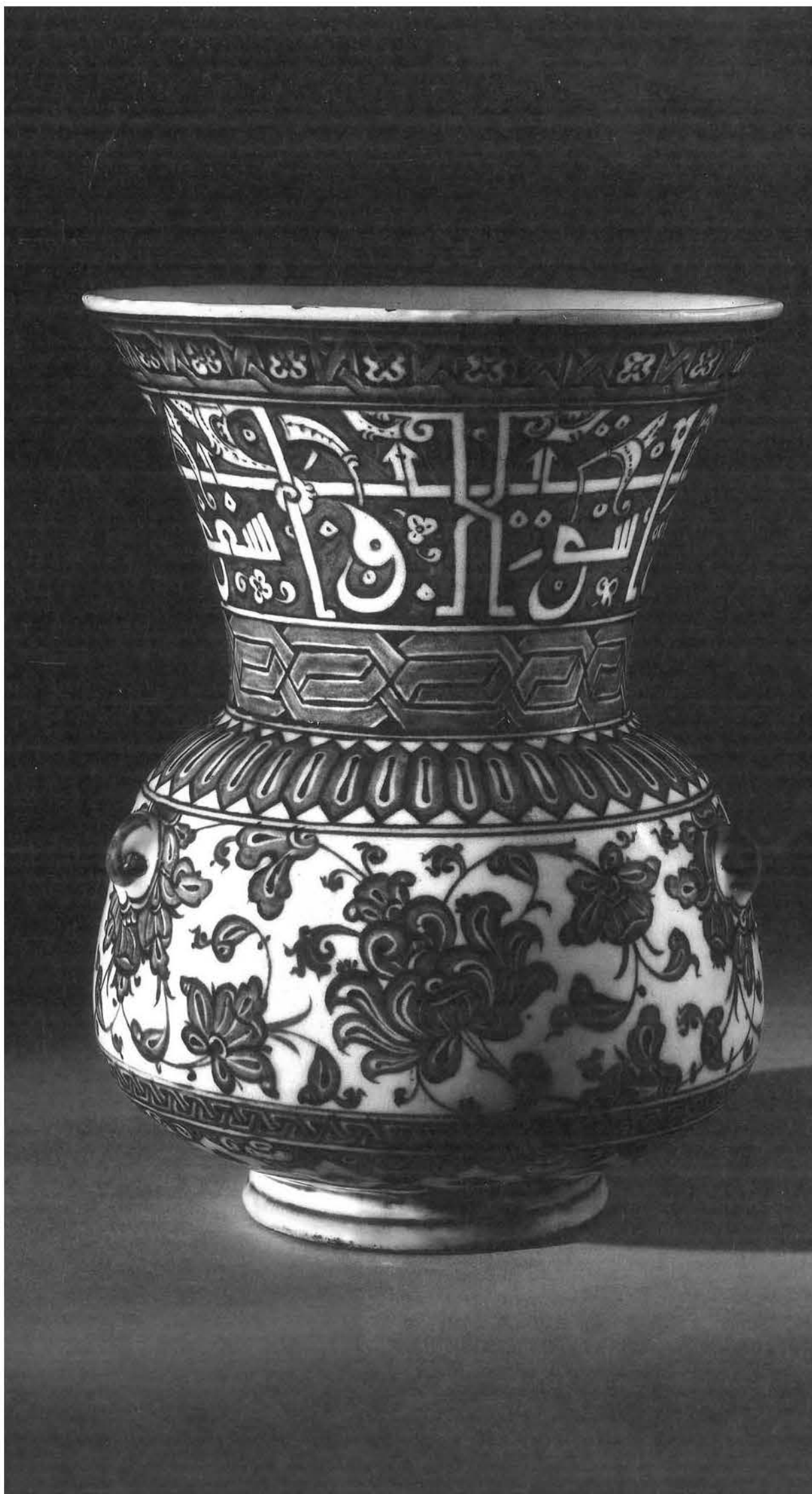
¹⁰ Karl Jahn. "Täbris, ein mittelalterliches Kulturzentrum zwischen Ost und West", *Sonderabdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Jahrgang, 1968. So. 11, Graz-Wien-Köln 1968: 201-212.

¹¹ Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemu'l-buldân* neşr. F. Wüstenfeld. ed. F. Sezgin, I.G., vol. 216. IV/1. Frankfurt: 1994, 509-510; Muntecibu'd-dîn Bedî'i el-Cuveynî. *Atabetu'l-ketebe*. Mirzâ Muhammed Kazvinî-'Abbâs İkbâl. Tahran: 1329/1950, 46-47, 85-86; *Ahkâmu sultânî'l-mâzî*. Kitâbhâne-yi Dânişgâh-i Tahrân. (fotoğraf). 'Aks nr. 2257-2259, vr. 7b, 60a-61b; Reşîdu'd-dîn Vatvât. *Nâme-hâ-yi Reşîdu'd-dîn Vatvât*. neşr. Kâsim Tûysîrkânî. Tahran: 1338/1959, 41.

¹² *Mu'cemu'l-buldân*. IV/1, 509-510.

¹³ Ebü'l-Hasan 'Alî el-Beyhakî. *Lubâbu'l-ensâb ve'l-elkâb ve'l-u'kâb*. neşr. Seyyid Mehdî Recâ'î. Kumm: 1410, 576.

Horasan'ın eski yerleşim merkezlerinden olan Nîşâbur, IX. yüzyıl ortalarında Tâhirî hanedanının idarî merkezî hâline geldikten sonra hızlı bir gelişme göstermiştir. Gelişimini Gazneliler ve Selçuklular döneminde de devam ettiren şehrin nüfusunun bu dönemde 110.000 ilâ 220.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴ Onlarca medresenin bulunduğu şehir XI. yüzyılda İslam dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹⁵ XII. yüzyıl ortalarında yaşanan Oğuz istilâsında önemli ölçüde zarar gören Nîşâbur, 618/1221 yılında Moğollar tarafından ele geçirilerek yerle bir edilmiştir.

Horasan bölgesinin en eski şehirlerinden biri olan Herât; Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular döneminde pek çok alimin yetiştiği önemli bir ilim ve kültür merkezi durumunda idi. XIII. yüzyılda Moğol istilâsında ciddi ölçüde tahrip edilmiş olmasına rağmen, XIV. yüzyılda Kert hanedanı döneminde hızla toparlanmıştır. Özellikle Timurlular zamanında İslam dünyasının en önemli ilim, kültür ve sanat merkezlerinden biri haline gelmiştir. XVI. yüzyıldan sonra ise yeniden çöküşe geçerek ilmî ve kültürel önemini kaybetmiştir. Horasan bölgesinin diğer önemli ilim ve kültür merkezleri arasında, pek çok âlim, edib ve şairin yetiştiği Belh, Tûs, İsfizâr, Serahs, Ferâve, Nesâ ve Sebzevâr'ı saymak mümkündür.

İslam öncesi İran kültürünün gelişmesinde önemli bir rolü bulunan Fârs bölgesi, İslamî dönemde de ilmî ve kültürel konumu korumuştur. İstahr, Kâzerûn ve Şîrâz gibi şehirlere mensup pek çok alim, İslam medeniyetinin gelişimine ciddi katkıda bulunmuştur. Bölge Moğol istilâsı esnasında nispeten daha az zarar görmesi sebebiyle XIV-XVI. yüzyıllarda canlı bir ilmî ve kültürel hayata sahne olmuştur. Fârs bölgesinin kuzey doğusunda yer alan Yezd ve Kirmân bölgeleri de Orta Çağ boyunca pek çok âlim, edib ve sanatkârın yetiştiği önemli ilim ve kültür merkezleri arasında yer almıştır. Bu geniş havzada coğrafî, siyasî, idarî ve iktisadî koşullardan dolayı şehir hayatının fazla gelişme imkânı bulamadığı Gilân, Rûyân, Taberistân, Gürgân, Luristân, Şebânkâre, Belucistân, Sîstân ve Kûhistân gibi bölgelerin İslam medeniyetine katkısı ise daha sınırlı olmuştur.

MÂVERÂÜNNEHİR, HÂREZM, ORTA ASYA VE HİNDİSTAN

Arapçada evvela Ceyhûn (Amu-deryâ) nehrine izafeten "nehrin öte tarafında bulunan" bölge anlamına gelen *Mâverâünnehir*, sonraları daha çok Ceyhûn ile Seyhûn nehirleri arasında kalan coğrafî bölgeyi ifade etmek

¹⁴ Richard W. Bulliet. "Medieval Nishapur: A Topographic and Demographic Reconstruction". *Studia Iranica* 5 (1976): 88.

¹⁵ Nîşâbur'daki ilmî faaliyetler için bkz. *The Histories of Nishapur*. ed. R. N. Frye. London-Paris, 1965; Ebû'l-Hasan 'Abdu'l-Gâfir b. İsmâ'il el-Fârisî. *el-Halkatu'l-ülâ min ta'rihi Nisâbûr: el-Muntehab min es-siyâk*. intihâb Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed es-Sarîfinî. neşr. M. Kâzîm el-Mahmûdî. Kumm, 1403/1983; Ebû 'Abdullâh Hâkim-i Nîşâburî. *Târîh-i Nîşâbur*. Farsça terc. Muhammed b. Huseyn Halife-yi Nîşâburî. neşr. M. Rizâ Şefî'i Kedkenî. Tahran, 1375/1996; Richard N. Bulliet. *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*. Cambridge: 1972, 7-18 vd.; Heinz Halm. *Die Ausbreitung der sâfi'îschen Rechsschule von den Anfängen bis zum 8./14. Jahrhundert*. Wiesbaden 1974, 42-70.

için kullanılmıştır.¹⁶ Kaynaklarda zaman zaman Mâverâ' el-Ceyhûn ya da Haytal şeklinde de geçen bölgenin her zaman için kesin bir coğrafî tanımı olmamıştır. Klasik dönemde Mâverâünnehir beş ana bölgeye ayrılmaktaydı: Merkezde Soğd (Buhârâ ve Semerkant), batıda Hârezm (sonraları Hîve), güneyde Çaganiyân-Huttal(ân), Amû-deryâ'nın yukarısında Bedehşân ve kuzeyde Fergâna-Şâş (Taşkend).

İslam ordularının Mâverâünnehir'de kalıcı başarılar kazanması Kuteybe b. Müslîm'in Horasan valisi tayin edilmesiyle başlamıştır (705-715). Kuteybe uzun mücadelelerden sonra kendi aralarında tam bir ittifak kuramayan mahallî hâkimleri bertaraf ederek Beykend, Timuşket, Kermîniyye, Buhârâ, Semerkant, Kiş ve Nesef (Nahşeb)'i ele geçirmeyi başarmıştır. Bu başarılarından sonra İsbicâb'a kadar ilerleyen İslam orduları -Uşrûsana hariç- Mâverâünnehir'in önemli bir kısmında kontrolü sağlamayı başarmıştır. Sâ mânîler devri (819-1005), Mâverâünnehir'in tarihteki en parlak dönemlerinden birine şahitlik etmiştir. Bu dönemde başta Buhârâ ve Semerkant şehirleri olmak üzere, bölgede önemli bir ilmî ve kültürel gelişme yaşanmıştır.¹⁷ Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ (ö. 1037) gibi pek çok meşhur alim bu dönemde yetişmiştir. Karahanlılar (840-1212) devrinde, bir yandan ilmî ve kültürel faaliyetler devam ederken, diğer yandan da yerleşik şehir kültürü ile yarı göçebe Türk boyları arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. 1220 yılında Mâverâünnehir'e giren Moğollar, bölgedeki şehirleri tahrip, halkını da katletmişlerdir. Bununla birlikte bölge, elverişli coğrafî koşullar sayesinde XIV. yüzyılda yeniden toparlanmıştır. Timurlular (1370-1507) zamanında Mâverâünnehir şehirleri ekonomik ve kültürel gelişiminin zirvesine ulaşmıştır. Bu dönemde pek çok mimarî âbide ile süslenen Semerkant şehri İslam dünyasının en büyük ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren kabileler arasında mücadelelerin ön plana çıktığı bölgede Şeybânîler (1500-1599) uzun ve istikrarlı bir hakimiyet kurmayı başaramamışlardır. Bunun tabii bir sonucu olarak da ilim ve kültür hayatı çöküşe geçmiştir. Buna tarihî ipek yolunun önemini kaybetmesi de eklenince, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Mâverâünnehir ilmî ve kültürel önemini büsbütün yitirmiştir.

Eski ve Orta Çağlarda Mâverâünnehir'in kuzeyinde Ceyhûn ve Seyhûn nehirlerinin Aral Gölü'ne döküldüğü yere **Hârezm** denilmekteydi. İslam medeniyetinin gelişiminde çok önemli bir yere sahip olan Hârezm bölgesinin fethine 712 yılında Kuteybe b. Müslîm kumandasındaki İslam orduları tarafından başlandı. İslamiyet'in bu topraklara girmesinden önce bölge Afrigîler hanedanının hâkimiyetinde idi. Fetihlerden sonra da gücünü bir süre daha devam ettiren Afrigîler'in ardından Hârezm'e Me'mûnîler hâ-

16 G. Le Strange. *The Lands of the Eastern Caliphate*. ed. F. Sezgin, I.G. vol. 85. Frankfurt, 1993: 433-435; C. E. Bosworth. "Mâ warâ' al-nahr". *Elz*. V, 852-853; V. V. Barthold. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. H. D. Yıldız. İstanbul: 1981, 83-230.

17 Yusuf Ziya Kavakçı. *XI.-XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ' al-Nahr İslam Hukukçuları*. Ankara, 1976.

kim olmuştur. İlmî ve kültürel faaliyetlere büyük önem veren Me'mûnîler döneminde el-Bîrûnî, Ebû Sehl ve Abdü'l-melik es-Se'âlibî gibi büyük âlimlerin yetiştiği görülmektedir. Me'mûnîler tarafından himaye edilen alimler arasında İbn Sînâ da bulunmaktadır. Sâmanîler ve Gazneliler döneminde de bölgedeki ilmî inkişâf devam etmiştir. Selçuklular döneminde ise ilmî ve kültürel gelişim en üst düzeye ulaşmıştır. Vezir Nizâmü'l-mülk döneminde kurulan Nizâmiye medreseleri, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sistemli bir şekilde yürütülmesinde etkili olmuştur. Hem dinî hem de aklî ilimlerde önemli çalışmalara imza atan alimlerin yetiştiği bu dönemde İbrâhîm el-Mervezî, Ebü'l-Fazl el-Kirmânî ve Ebû Nasr Ahmed el-İsbicâbî gibi önemli şahsiyetler yetişmiştir. Selçuklular'ın devamı niteliğinde olan Hârezmşâhlar (1097-1231), Selçuklular'ın siyasî mirasının yanısıra ilmî mirasını da devralarak bu gelişimi devam ettirmiştir. Hârezmşâh Atsız, Selçuklu sultanı Sencer ile giriştiği mücadelede Merv'i ele geçirdiği zaman Ebü'l-Fazl el-Kirmânî, Ebû Mansûr el-Abbâdî el-Mervezî ve Bahâeddîn el-Harâkî gibi pek çok meşhûr alimi beraberinde Hârezm'e götürmüştür. Böylece Gürgenç ve Hezâresb gibi Hârezm şehirlerindeki ilmî ve kültürel gelişim daha da ilerlemiştir. Hârezmşâhlar zamanında, Selçuklular döneminde inşa edilen medreseler eğitim faaliyetlerine devam ederken, yeni medreseler de kurulmuştur.¹⁸ Bu dönemde yetişen ve yaptıkları çalışmaların yanısıra ilmî ve dinî görüşleri ile de İslam dünyasını etkileyen meşhûr âlimler arasında Zeyneddîn İsmâil el-Curcânî, Şerefeddîn et-Tûsî, Zemahşerî, Şehristânî, Çağmînî, Fahreddîn er-Râzî ve Necmeddîn-i Kübrâ'yı saymak mümkündür. Moğol istilâsı, Doğu İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi Hârezm bölgesinde de büyük bir yıkıma sebep olmuştur. Pek çok âlim hayatını kaybetmiş veya başka coğrafyalara göç etmek zorunda kalmıştır. İlmî ve kültürel faaliyetler her ne kadar Moğol istilâsından sonra gelişen Hive'de devam ettirilmeye çalışılsa da, bölge eski parlak günlerine hiçbir zaman dönememiştir.

İslamiyet'in Orta Asya'da yayılması VIII. ve X. yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Özellikle Karahanlı (840-1212) hanedanının İslamiyet'i kabulüyle bölgenin İslamlaşma süreci X. yüzyılda daha da hız kazanmıştır. Bu gelişmelerin de etkisiyle Orta Asya İslam kültür ve medeniyetinin tesirine girmiştir. Özellikle Karahanlı hükümdarlarının alim, edip ve şairleri himaye etmesiyle XI. ve XII. yüzyıllarda Kaşgar, Balasagun, Özkend ve Yârkend gibi şehirlerde ilmî ve kültürel faaliyetler hızla gelişmiştir. XIII. yüzyılda yaşanan Moğol istilâsı esnasında bölge büyük zarar görmüştür. Sonraki dönemlerde göçebe kültürün ağırlığını artırmasına ve şehir kültürünün gerilemesine rağmen, bölgedeki ilmî faaliyetler yavaş da olsa devam etmiştir.¹⁹

¹⁸ Gülseren Ceceli Dursun. "Harizmşahlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)". Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2015.

¹⁹ Cemâl el-Kureşî (Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ömer b. Hâlid) tarafından 12 Safer 681/26 Mayıs 1282 tarihinde Kaşgar'daki Sâhib Mesûd Medresesi kütüphanesinde kaleme alınan *es-Surâh min es-Sahâh* isimli eserin müellif nüshası, bölgedeki bazı medreselerin XIII. yüzyıl sonlarında faal olduğunu göstermektedir (bkz. Bodleian Library, Oxford, Or. 642, vr. 1b).

Hindistan bölgesinin İslam medeniyetinin gelişimine tesiri büyüktür. İslam dininin Hindistan'da yayılması Sind bölgesinin 710-711 yıllarında Muhammed b. Kâsım es-Sekâfi tarafından fethiyle başlamıştır. Fetihler daha sonra İndüs vadisindeki Multân'a kadar ulaşmıştır. Özellikle Gazneli (963-1186) ve Gûr (1000-1215) hükümdarlarının gayretleri neticesinde İslamiyet'in bölgede yayılması için elverişli bir zemin hazırlanmıştır. Bu dönemde pek çok ilim adamı ve mutasavvıf Lahor'a gelerek yerleşmiştir. Bölgedeki ilmî faaliyetler Hindistan'ın büyük bir kısmına hakim olan Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526) ve Bâbürlüler (1526-1858) döneminde de devam etmiştir. Özellikle Moğol istilâsının önünden kaçan pek çok alim bu dönemde Delhi Türk Sultanlığı'na sığınarak bölgenin ilmî ve kültürel gelişiminde önemli rol oynamıştır. Delhi, Lahor, Multân ve Agra gibi şehirlerde yetişen pek çok âlim, özellikle hadis, fıkıh, tarih ve tasavvuf alanında önemli eserler vererek İslam medeniyetinin gelişimine büyük katkı sağlamıştır.²⁰

BİLÂD-I RÜM XI. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Selçuklu fetihleri ve aynı yüzyılın son çeyreğinde Türkiye Selçuklu devletinin kuruluşu, Anadolu'yu kısa sürede İslam kültür muhitine dâhil etmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra Anadolu'da ilk medreselerin kurulduğu ve telif, tercüme ve istinsah şeklinde ilk ilmî ve kültürel faaliyetlerin başladığı görülmektedir. Anadolu'da telif edilen ilk eser, XII. yüzyılın hemen başlarında İlyâs b. Ahmed el-Kayseriyye'î tarafından kaleme alınan *Keşfu'l-'akabe* isimli Farsça risâledir.²¹ Anadolu coğrafyasında istinsah edilen ve aslı zamanımıza ulaşan en eski yazma ise Ebü'l-Fazl Hubeyş b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflîsî tarafından 24 Safer 558/1 Şubat 1163 tarihinde Konya'da tamamlanan *Kitâbu vucûhi'l-Kur'ân* isimli eserin müellif nüshasıdır. Günümüze ulaşan istinsah kayıtları, tıpkı Orta Anadolu'ya hâkim olan Selçuklular ve Dânişmendliler gibi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya hâkim olan Mengücekler, Saltuklular ve Artuklular'ın da ilmî ve kültürel faaliyetleri himâye ettiğini göstermektedir.²²

XII. yüzyılın sonlarına doğru kültür ve eğitim faaliyetlerinin yoğunlaşmasıyla birlikte, Anadolu'da medreselerin sayısının çoğalmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde özellikle başkent Konya'da pek çok medrese kurulduğu bilinmektedir. Bu medreselerin küçük de olsa birer kütüphane ihtiva etmiş olmaları çok muhtemeldir.

Selçuklu devletinin kuruluşu ile başlayan İran kültürünün Anadolu'ya taşınması hadisesi Moğol istilâsı ile oldukça hız kazanmıştır. Memleketlerinin Moğollar tarafından yakılıp yıkıldığını gören, aralarında alim, şair

20 K. A. Nizâmî. "Hindistan, V, Din". *DİA*. c. XVIII. İstanbul: TDV, 1998: 85-92.

21 *Mecmû'a*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 5426, vr. 244a-261a; Mikâil Bayram. *Anadolu'da Kaleme Alınan İlk Farsça Eser: Keşfu'l-'Akabe*. Konya, 1981.

22 Osman G. Özgüdenli. "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş". *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVII.43 (2008): 5-7; Süheyl Ünver. "Artuklular Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler". *III. Türk Tarih Kongresi*. (Ankara 15-20 Kasım 1943) *Kongreye Sunulan Tebliğler*. Ankara: 1948, 221-224.

ve ediblerin de bulunduğu pek çok İranlı, Anadolu'ya sığınarak Selçuklu devletinin hizmetine girmiştir. Bu gelişmeler Anadolu'yu yoğun bir şekilde İran kültür sahasının tesirine sokmuştur. Bu dönemde bilhassa Orta Anadolu şehirlerinde tarih, edebiyat, felsefe ve tasavvuf ile ilgili pek çok Farsça eserin telif veya istinsah edildiği görülmektedir. Orta Anadolu şehirleri arasında özellikle Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sultan Veled ve Sadreddîn-i Konevî gibi mutasavvıf ve alimlerin yaşadığı Konya dikkat çekicidir. Başkent Konya'nın yanı sıra Aksaray, Niğde, Kayseri, Ankara, Kırşehir, Tokat, Amasya, Sinop, Sivas, Malatya, Erzurum, Erzincan, Harput, Ahlat, Diyarbakır, Mardin, Meyyâfârikîn ve Duneysir (Kızıltepe), Selçuklular ve Beylikler döneminde Anadolu'da ilmî ve edebî eserlerin telif ve istinsah edildiği önemli ilim ve kültür merkezleri durumunda idi.

Anadolu'da yazılı kültür faaliyetlerini yürütenler arasında çeşitli dinî, sosyal ve ekonomik zümrelere mensup kimseler bulunmakta idi. Tıpkı Selçuklular gibi, beylikler döneminde bazı beyler de âlim ve sanatkârları saraylarına davet etmişlerdir. Anadolu'da faaliyet halinde olan bu alim ve sanatkârların öğrencilerini, umumiyetle doğrudan doğruya beyler, bey ailesinin genç üyeleri ve saray halkının seçkin kimseleri oluşturmuştur.

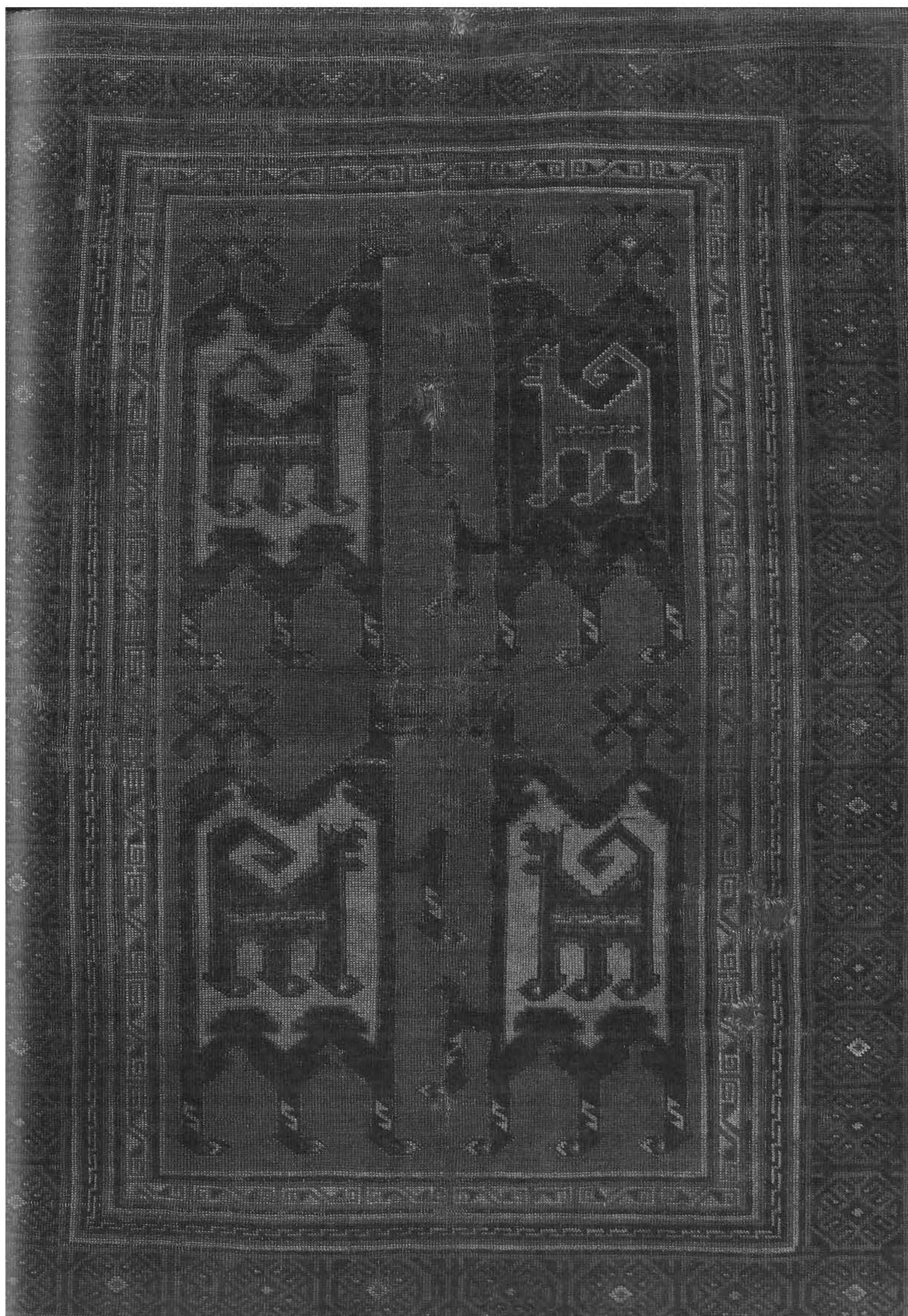
Telif ve istinsah faaliyetleri XIV. yüzyıl başlarında Orta Anadolu şehirlerinin yanı sıra Anadolu'nun uç bölgelerine kadar yayılmıştır: Bugün Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nde bulunan bir yazmadan, 723/1323 yılında Antalya'da bir medresede, öğrencilerin daha kolay anlayabilmesi için Arapça İbn Fâriz şerhinin Farsça olarak izah edildiğini öğrenmekteyiz.²³ Necmeddîn-i Dâye'nin *Mirsâdu'l-ibâd* adlı eserinin bir nüshası 753/1352 yılında Akdeniz bölgesinde dağlık bir yerleşim yeri olan "İstinos" (Korkuteli)'de istinsah edilmiştir. XIV. yüzyılın son çeyreğinde ise Sinop gibi Anadolu'nun uç köşesinde yer alan bir şehirde Farsça bir muhasebe kitabı olan *Kânûnu's-sa'âde* istinsah edilmiştir. Bütün bu faaliyetler neticesinde XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu İbnü'l-Arabî (ö. 1240), Sırâceddîn Urmevî (ö. 1283) ve Kutbüddîn Şîrâzî (ö. 1311) gibi farklı coğrafyalardan gelen pek çok ilim ve kültür ehlinin bulunduğu bir coğrafya haline gelmiştir.

Anadolu'daki ilmî ve kültürel faaliyetler, Selçuklu mirasını büyük ölçüde devralan Osmanlılar zamanında da hız kazanarak devam etmiştir. İlk Osmanlı medresesi Orhan Gazi (1326-1359) tarafından 1330 yılında İznik'te açılmıştır. Bunu Bursa ve Edirne gibi şehirlerde açılan medreseler takip

²³ Kemâleddîn Buruglavî. *Şerh-i Kaside-yi İbnu'l-Fâriz*. bkz. *Mecmû'a*. Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 1819, vr. 115b.

XIV. yüzyıla ait bir Anadolu kilimi,
The Met.

etmiştir. xv. yüzyıl ortasına gelindiğinde Osmanlı ülkesindeki medrese sayısı hızla artarak sekseni aşmıştır. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanında kurulan Sahn-ı Semân medreseleri ve Kanunî Sultan Süleymân zamanında kurulan Süleymâniye Medresesi (1520-1566) ile Osmanlı klasik medrese geleneği iyice şekillenmiştir.

Çocukluk dönemlerinde iyi bir eğitimden geçen Osmanlı sultanları, ilim dili olarak Arapçayı, edebiyat dili olarak da Farsçayı mükemmel bir şekilde öğrenmişlerdir. Osmanlı sultanlarının ilmî ve kültürel faaliyetlere büyük ilgisi neticesinde, Osmanlı coğrafyasında başta İstanbul olmak üzere pek çok medrese ve kütüphane inşa edilmiştir. xv. yüzyılın ikinci yarısında başkent İstanbul'un yanısıra Edirne, Bursa, Üsküp, Amasya, Konya, Afyon ve Beyşehir gibi Osmanlı şehirlerinde medreseler ve kütüphaneler bulunmakta idi.

Osmanlı coğrafyasındaki ilmî ve kültürel inkişâf, İslam dünyasının farklı bölgelerindeki âlim, edib ve şairlerin ilgisini çekmiştir. xv. ve xvi. yüzyıllarda pek çok alim ve şairin çeşitli sebeplerle İran ve Mâverâünnehir'den Osmanlı ülkesine göç ettiği bilinmektedir.²⁴ Osmanlı ülkesine gelen bu alim ve şairlerin önemli bir kısmı devrin sultanlarından himaye ve kabul görmüştür. Bütün bu gelişmeler İstanbul'un xvi. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmesine sebep olmuştur. Osmanlı coğrafyasındaki diğer önemli ilim ve kültür merkezleri arasında, Edirne, Bursa, Amasya, Manisa, Konya ve Tokat'ı saymak mümkündür.

MISIR Antik dünyanın en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Mısır, Hz. Ömer (634-644) döneminde fethedilmiştir. İslamî dönemde Mısır'daki ilk ilmî faaliyetler, İslam ordularıyla birlikte bölgeye gelen sahâbîlerin Amr b. Âs Camii'nde Kur'an, hadis ve fıkıh halkaları kurmalarıyla başlamış ve zaman zaman halifeler tarafından bölgeye gönderilen alimlerle de desteklenmiştir. Yezîd b. Ebû Habîb el-Mısırî, Amr b. Hâris, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Lehîa, Leys b. Sa'd ve Osmân b. Sa'îd el-Mısırî bu dönemde bölgede yetişen ilk İslam aslimlerindendir.

İlmî faaliyetler Abbâsîler devrinde özellikle İmâm Şâfiî'nin ömrünün son yıllarını Fustat'ta geçirmesiyle hız kazanmıştır. Kütüb-i Sitte müellifleri Buhârî, Müslîm, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce, hadis toplamak için Mısır'ı ziyaret etmişlerdir. Bu dönemde hadis ve fıkıh ilimlerinin yanı sıra edebiyat ve tarihçilik alanında da önemli gelişme yaşanmıştır. Emevîler ve Abbâsîler zamanında bölgeye yerleşen Kays, Tay, Hilâl, Rebîa, Hevâzin, Süleym ve Fezâre gibi Arap kabilelerinin etkisiyle Mısır toplumunun etnik ve kültürel yapısı hızla değişmiştir. İslam öncesi dönemde kullanılan

24 Hanna Sohrweide. "Dichter und Gelehrte aus dem Osten im osmanischen Reich (1453-1600). Ein Beitrag zur türkisch-persischen Kulturgeschichte". *Der Islam* 46.3 (1970): 263-302; Ahmet Kartal. "Osmanlı Medeniyetini Besleyen Kültür Merkezleri. -Edebî Açıdan-. (XI. Asırdan XVI. Asrın Sonuna Kadar Türk Edebiyatı ile Fars Edebiyatının Münasebetleri". Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1999; *Dâneş-nâme-yi edeb-i Fârsî. Edeb-i Fârsî der Anâtoli ve Bâlkân*. ed. Hasan Anuş. VI. Tahran, 1383/2005.

Kiptice ve Grekçenin yerini yavaş yavaş Arapça almıştır. Kâhire'nin yanısıra İskenderiye ve Fustat, bu dönemde ilmî ve kültürel faaliyetlerin yoğunlaştığı başlıca merkezler olmuştur.

İlmî ve kültürel gelişme Tolunoğulları (868-905) ve İhşîdîler'in (935-969) ardından Fâtımîler (909-1171) zamanında da devam etmiştir. Şîî itikadına bağlı olan Fâtımîler, Mâlikî ve Şâfi'î mezheplerinin güçlü olduğu bölgede Şîîliği yaymak için gayret etmişlerdir. Bu amaçla Fâtımî halifesi Hâkim Bi-emrillâh zamanında 395/1004 yılında Kâhire'de özellikle felsefe, mantık, matematik ve tıp çalışmalarının yapıldığı Dârü'l-hikme (Dârü'l-ilm) kurulmuştur. Yine bu dönemde Fâtımî sarayı içerisinde ve Dârü'l-hikme'de büyük kütüphanelerin tesis edildiği bilinmektedir. Bütün bu gayretler neticesinde Şîî fikhının pek çok önemli eseri bu dönemde kaleme alınmıştır. Ebû Bekir Muhammed el-Askerî, Ebû Tâhir es-Silefî, Alî b. Ahmed el-Mühellebî, İbn Bâbeşâz, Şâbüstî, Ebû Abdullâh el-Kudâî, Müsebbihî, İbnü's-Sayrafî, Müeyyed-fîddîn ve İbn Killis gibi âlimler bu dönemde yetişmiştir.²⁵ Eyyûbîler döneminde ise Nizâmiye medreselerinin benzerleri Mısır'da da kurularak Sünnîliğin güç kazanması sağlanmıştır. Fâtımîler zamanında Şîîliğin yayılması için tesis edilen el-Ezher de bu dönemde Sünnî ilim merkezine dönüştürülmüştür. Eyyûbîler döneminin önemli âlimleri arasında İzzeddîn b. Abdüsselâm, İbn Malik et-Tâî, Kâdî el-Fâzıl, Alemüddîn es-Sehâvî ve İbn Ebû Usaybia'yı saymak mümkündür.

İlmî faaliyetler Memlûklar döneminde de hız kazanarak devam etmiştir. Özellikle Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesinden (1258) sonra Kâhire, İslam dünyasının en önemli siyasî, ilmî ve kültürel merkezi hâline gelmiştir. Moğol istilâsından kaçan, aralarında alim, edib ve sanatkârların da bulunduğu pek çok kimse bu dönemde Mısır'a sığınmıştır. Memlûk hükümdarları Eyyûbîler'in izinden giderek yeni ilim ve kültür merkezleri kurmuşlardır. Bu dönemde sadece Kâhire'de bulunan medrese sayısının yüzü aştığı anlaşılmaktadır. Medreselerin yanısıra pek çok Dârü'l-Kur'an ve Dârü'l-Hadis tesis edilmiştir. Bu sayede Mısır İslam âleminin en önemli ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Devrin önemli alimleri arasında İbn Haldun, İbn Tağrîberdî, Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, Zeynüddîn İbn Nüceym, Makrızî, Süyûtî, Şemseddîn es-Sehâvî ve İbn Hacer el-Askalânî'yi saymak mümkündür.

Mısır 1517 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selim (1512-1520), Mısır'da bulunan alimlerden bir kısmını beraberinde İstanbul'a götürmüşse de, bu alimler birkaç yıl sonra yeniden Mısır'a dönmüşlerdir. Osmanlı devletinin en önemli eyaletleri arasında yer alan Mısır'daki ilmî ve kültürel gelişmeler XVI-XIX. yüzyıllarda da devam etmiştir.

MAĞRİB Hz. Ali (656-661) döneminde başlayan Kuzey Afrika'nın fethi Muâviye (661-680) zamanında tamamlanmıştır. Libya'da tarih bo-

²⁵ Cengiz Tomar. "Mısır; İlim, Kültür ve Medeniyet". DİA. c. XXIX. İstanbul: TDV, 2004: 575-577.

yunca Mâlikî Alimleri Trablus şehri ve çevresindeki medreselerde, İbâzî âlimleri ise Cebelinefûse'de eğitim görmüşlerdir. Endülüs'ün düşmesinden sonra Libya'ya göç eden İslam alimlerinin bölgenin ilim merkezi olmasına büyük katkısı olmuştur. Trablus ve Misrâte şehrindeki medrese ve zâviyelerde çok sayıda âlim yetişmiştir. Mağribli âlimler hac yolculukları sırasında Şeyh Ahmed Zerrûk Medresesi ve Abdullah el-Mahcûb Medresesi gibi önemli ilim kurumlarına uğrayarak ders vermişlerdir.

Kuzey Afrika'nın en önemli ilim ve kültür merkezlerinden olan Tunus tarih boyunca Ağlebîler, Hafsîler ve Horasanîler dönemlerinde ilmî önemini korumuştur. Kayrevan şehri kuruluşundan itibaren Tunus bölgesinde İslam davetinin merkezi olmuştur. Eğitim ve öğretim faaliyetleri Kayrevan Sîdî Ukbe Camii'nde yürütülmüştür. Pek çok alimin yetiştiği Tunus şehri de bölgenin önemli ilim merkezleri arasında yer almıştır. Özellikle Ağlebîler döneminde ilmî faaliyetler büyük gelişme göstermiştir. Başkent Kayrevan, özellikle dinî ilimler ve edebiyat alanında merkez olmuştur. Endülüs ve Sicilya'dan gelen öğrenciler, aldıkları eğitimi ülkelerine taşımışlardır. Bu dönemde özellikle felsefe, matematik, astronomi ve tıp alanında yetişen alimler dikkat çekmektedir. II. İbrahim, Bağdat'taki Beytül-hikme'yi örnek alarak Rakkâde'de bir araştırma merkezi ve kütüphane inşa ettirmiş; tanınmış bazı Bağdatlı alimleri buraya davet etmiştir. Burada yetişen alimlerden Muhammed b. Cezzâr ve Ziyâd b. Halfûn tıp, Yahudi hekim İshak b. Süleymân el-İsrâîlî tıp ve felsefe, Ebû Sa'îd es-Saykalî de felsefe alanında temayüz etmiştir. Hekim, eczacı ve tarihçi Ebû Ca'fer İbnu'l-Cezzâr el-Kayrevânî ise bölgede İbn Sînâ'nın yerini tutan tabip olarak şöhret kazanmıştır.

Hafsîler başkent Tunus'u aynı zamanda ülkenin en önemli ilim merkezi haline getirmişlerdir. Bu dönemde Tunus'a Endülüs'ten çok sayıda âlim geldiği gibi, Doğu İslam dünyasındaki ilmî gelişmeler de bölgeye yansımıştır. Ebû Zekeriyâ tarafından Tunus'ta bölgenin ilk medresesi kurulmuştur. Daha sonra medreselerin sayısı artmış ve Tunus alimlerin toplanma noktası haline gelmiştir. Hafsîler zamanında Tunus'ta zengin kütüphaneler kurulmuştur. Öyle ki Ebû Zekeriyâ'nın sarayında yaptırdığı kütüphanede 30.000 cilt kitap bulunduğu kaydedilmektedir. Yine Ebû Fâris Abdül'azîz'in de Tunus Zeytûne Camii'nde kurduğu kütüphaneye 30.000'den fazla kitap vakfettiği bilinmektedir. Zamanla bu kütüphaneye vakfedilen kitapların sayısı 200.000'e ulaşmıştır.

Cezayir'deki eğitim İslamî dönemin başlangıcından XX. yüzyılın sonuna kadar köylerde küçük mektep ve zâviyelerde, şehirlerde ise mescid ve medreselerde yürütülmüştür. Cezayir, Tilimsân, Mâzûne, Kostantîne ve Bicâye'deki medreseler, fıkıh ve Arapça'daki ilmî seviyeleriyle şöhret yapmışlardır. Sahrâ ve Vehran bölgelerindeki zâviyelerde de büyük fakihler yetişmiştir.

Fas'ta Merînî hâkimiyetinin birinci döneminde (1269-1358), Fâsü'l-cedîde ve Mansûre gibi yeni şehirler kurularak buralar çok sayıda câmi, medrese, kütüphane ve zâviye ile donatılmıştır. Bu dönemde özellikle fıkıh, hadis, tefsir, dil, edebiyat, tarih ve coğrafya hızla gelişmiştir. Muvahhidler döneminde Endülüs'ten göç eden alim, fakih ve edibler Fas'ta fikrî hayatın

gelişmesine önemli katkıda bulunmuşlardır. Merînîler ve Vattâsîler döneminde ilmî hayattaki canlılık devam etmiştir.

Fas'ın kuzeyinde Cebelitârik Boğazı'nın Akdeniz'e açılan kesiminde yer alan Sebte şehri, Murâbitlar döneminde büyük bir gelişme göstererek Mağrib'in en önemli ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Burada Merînî hükümdarı Ebü'l-Hasan el-Mansûr tarafından kurulan el-Medresetü'l-ceddîde dikkate değerdir. Bu dönemde şehirde çoğu tanınmış ailelere ve şahıslara ait altmış iki kütüphane bulunmakta idi.²⁶

Cezayir'in kuzeybatısındaki Fas sınırına yakın bölgede yer alan Tilimsân'da Abdülvâdiler döneminde kütüphaneler ve mektebler inşâ edilmiştir. Şehir, xv. yüzyılda Mağrib'in en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Muvahhidler, başkentleri Merâkeş (Merrâkeş)'i ilim merkezine dönüştürebilmek için, İbn Tufeyl, İbn Rüşt, Ebû Mervân Abdülmelik İbn Zühr gibi çok sayıda filozof, âlim ve edibi buraya getirmişlerdir.²⁷

ENDÜLÜS İspanya'nın fethine Tarık b. Ziyâd (ö. 720) tarafından 711 yılında başlanmıştır. Emevî hanedanından Abdurrahmân b. Muâviye'nin 756 yılında Kurtuba'da Endülüs Emevî devletini kurması, İspanya'nın olduğu kadar Avrupa'nın tarihinde de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bölge Endülüs Emevî devletinin (756-1031) hakimiyeti altında kısa sürede İslam dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Endülüs Emevî hükümdarları alimleri himaye ederek ilmî ve kültürel faaliyetleri teşvik etmişlerdir. Özellikle II. Hâkem (961-976) zamanında Endülüs, ilim ve kültür alanında İslam medeniyetinin en faal merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Başlangıçta İspanya'ya göç eden Arapların dili olan Arapça zamanla resmî dil ve ilim dili hâline gelmiş, hatta daha sonra yerlilerden bazı unsurlar da bu dili kullanmaya başlamışlardır. Arapçanın hızlı bir şekilde yayılmasına paralel olarak Endülüs'te bu dille ilgili çalışmalarda da önemli bir gelişme yaşanmıştır.

Endülüs'te ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü en önemli merkezler medreseler olmuştur. Talebeler "şuyûh" denilen müderrislerin etrafında oluşan halkalara katılmışlardır. Bu halkalarda umumiyetle dil, edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, astronomi, tıp, matematik ve kimya gibi ilimler okutulmuştur. Özellikle Kurtuba, Gırnata ve Sevilla şehirleri, Endülüs'te önde gelen ilim ve kültür merkezleri konumundaydı. Bu şehirlerde bulunan ilim merkezlerinde coğrafya, botanik, felsefe, tıp, astronomi ve matematik alanında pek çok alim yetişmiştir. Meşhur coğrafya âlimi Gırnatalı ez-Zuhrî ve Endülüslü el-Mazinî bu alanda önemli eserler vermişlerdir. Bu âlimlerin

26 Ahmet Kavas. "Libya, III, Kültür ve Medeniyet". *DİA*. c. XXVII. İstanbul: TDV, 2003: 184-185; İsmail Yiğit. "Tunus, III, Kültür ve Medeniyet". *DİA*. İstanbul: TDV, 2012: 393-396; Nâsirüddin Saîdûnî. "Cezayir, III, Kültür ve Medeniyet". *DİA*. c. VII. İstanbul: TDV, 1993: 496; İbrâhim Harekât. "Fas, II, Tarih". *DİA*. c. XII. İstanbul: TDV, 1995: 189; İbrâhim Harekât. "Fas, III, Kültür ve Medeniyet". *DİA*. İstanbul: TDV, 1995: 197-198; İsmail Ceran. "Sebte". *DİA*. c. XXXVI. İstanbul: TDV, 2009: 258-259.

27 Ahmet Kavas. "Tilimsân". *DİA*. c. XLI. İstanbul: TDV, 2012: 160-162; Muhammed Razûk. "Merrâkeş". *DİA*. c. XXIX. İstanbul: TDV, 2004: 166.

çağdaşı Valencialı İbn Cubeyr de gezdiği yerleri anlatırken önemli coğrafi bilgiler aktarmıştır.

Endülüs ve Merakeş'in değişik bitki örtüsü, Endülüslü alimlerin botanikle ilgili önemli eserler kaleme almalarına zemin hazırlamıştır. XI. yüzyılda Ebû Ubeyde el-Bekrî, Endülüs bitkileri ve ağaçları üzerine bir eser kaleme almıştır. İbn Haccâc ise *Kâfî* adlı eserinde botanik ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Yine bu dönemde el-Gâfikî ilaç ve bitkiler, İbnu'l-Avvâm ise ziraat ile ilgili eserler kaleme almışlardır.²⁸

Endülüs'te astronomi alanında da önemli çalışmalar yürütülmüştür. Edülüslü Zerkâlî bu alanda önemli eserler ortaya koymuştur. XII. yüzyılda Batı'da Geber adıyla tanınan simyacı Câbir İbn Eflah ise Batlamyus'un gezegenler sistemine ilk eleştiri getiren âlimler arasındadır.

Endülüs aynı zamanda ünlü hekimlerin yetiştiği bir coğrafya olmuştur. Özellikle Kurtuba şehri bu dönemde tıbbî faaliyetlerin yürütüldüğü en önemli merkez durumunda idi. Kurtubalı Arib b. Sa'd el-Kâtib jinekoloji, Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî ise cerrahî alanında önemli eserler kaleme almıştır. Yine İbn Zühr veya Avenzor ailesi, iki nesil boyunca pek çok meşhur hekim yetiştirmiştir. 1161 yılında Sevilla'da vefat eden Ebû Mervân Abdülmelik bunların en meşhurdur. Endülüslü hekimler arasında İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi büyük filozoflar da saymak mümkündür. İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'le birlikte İbn Bâcce Endülüs'te felsefî ilimlerin önemli temsilcileri arasında yer almış, Doğu İslam dünyasındakiyle yarışabilecek ölçüde yerleşik bir felsefe külliyatı ve geleneği miras bırakmışlardır. Yine meşhur filozof ve hekim İbn Meymûn da Kurtuba'da dünyaya gelmiştir. Kendisi her ne kadar sonradan Mısır'a yerleşmişse de, gençlik yıllarını İspanya'da geçirmiştir. Endülüs bölgesinde yetişen alimlerin eserleri hem İslam dünyasında hem de Batı'da büyük yankı bulmuş ve sonraki çalışmalarda bu eserlerden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Endülüs'teki İslam hakimiyeti Gırnata Benî Ahmer Emirliği'nin (1238-1492) 1492 yılında çöküşüne kadar devam etmiştir.²⁹

²⁸ Seyyid Hüseyin Nasr. *İslam'da Bilim ve Medeniyet*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011: 100-101, 111.

²⁹ Mehmet Özdemir. "Endülüs", *DİA*. c. XI. İstanbul: 1995, 211-225.

Bir minberin parçası olduğu düşünülebilecek, oyma sedir levha.
Davidmus, Inv. no. 11/1977, Foto: Pernille Clemp.

